

A szepességi szászok a dualizmus korában

Bevezetés

A szepességi szászok vizsgálata, szemben az erdélyi németekkel, mellőzött kutatási témája az etnikai földrajzzal foglalkozóknak. A tanulmányban dualizmus kori népszámlálások adatainak felhasználásával kísérletet teszek a németek által lakott területek lehatárolására, az etnikai térszerkezet változásának feltárására, és ennek magyarázatára.

A szepességi szászok a dualizmus kora előtt

A szepességi németség nagyobb része a Magyar Királyság németségének első bevándorlási hullámával, az Árpád-korban, kiemelten II. Géza uralkodása alatt (1142–1160) érkezett. A Szepességben ekkor a legnépesebb települések Gölnicbánya, Márkusfalva és Igló voltak. Ez utóbbiban egyes vélemények szerint már 1077-ben, de 1120-ban már biztosan templom állt. Márkusfalva 1198-ban már létezett; Gölnicbánya a fentiekkel egyidős, vára 1234 körül épült. (HAJNÓCI R. J. (1931) 57–58. o.)

A 13. század közepéig a németséget egy tömbben, királyi birtokokra telepítették le és kiváltságokkal (mint az alsófokú bíraskodás, az igazgatás, vagy a szabad papválasztás joga) látták el. A Szepességben és a környékén a 13. század elején már feltehetően bizonyos önkormányzattal rendelkező falvak léteztek; 1222-ben comes teutonicorum címmel külön ispánjuk volt. [ÁCS Z. (1996) 24–25. o.]

IV. Béla reformpolitikája következtében a királyi birtokok nagy része magánföldesúri kézbe került. Az ekkor bevándorló németség már kevesebb kiváltságot kapott, nagyobb függőségben élt. Megalakult a szepesi tizlándzsások csoportja, tizüknek a IV. Bélától kapott földért cserébe egy páncélos nehézlovas katonát kellett kiállítaniuk. Ezek a birtokok alkották a szepesi tizlándzsások kerületét, amely 1802-es megszűntéig Szepes vármegyétől független önkormányzattal rendelkezett. (*Magyar Nagylexikon. Tizenhatodik kötet.* 682. o.)

Sziléziai mintára soltészfalvak jöttek létre, melyeket földművelő népesség lakott. A soltészek szerződést kötöttek a földesúrral, melyben az adományozott birtokon település alapítását vállalták, cserébe különböző kedvezményeket kaptak. A falvak egy részében a földesurak a német jogokat biztosították a lakosok számára. Némelyikük a kedvező jogi státusból adódó viszonylagos gazdagság következtében képes volt megváltani a városi jogokat.

A szépasségi települések között már a 13. században erős összetartás létezett. Ilyen volt a huszonnégy szépassesi város szövetsége, melyet a következő települések alkották:

– Ágostháza	– Kiskerény	– Poprád
– Csütörtökhely	– Leibicz	– Ruszkin
– Duránd	– Lőcse	– Szepesbéla
– Felka	– Matheócz	– Szepesedelény
– Igló	– Ménhárd	– Szepesolaszi
– Illésfalva	– Malompatak	– Szepessümeg
– Izsákfalva	– Nagyőr	– Szepesszombat
– Káposztafalva	– Nagyszalók	– Szepesváralja
– Késmárk	– Pálmafalva	

Élén a szászok grófja állt. Vásártartási, bányanyitási, vámmentességi és áru-megállítási jogokat kaptak az uralkodótól, évente 300 ezüstmárka adót fizettek a királynak és ötven lándzsás kiállítására voltak kötelezve. A tagok között változás csak Lőcse és Késmárk kiválásával történt szabad királyi városi joguk elnyerésekor, ekkor helyükre két új várost vettek fel. A Károly Róbert korában alakult szász egyetemet negyvennégy szász település alkotta, melynek élén a szépassesi gróf állt.

A 15. század elejéig tartó időszak kétségtelenül a szépassesi városok virágkora volt. A fénykornak az 1412-es év vetett véget. Zsigmond velencei hadjárataihoz csak úgy tudott elegendő pénzhez jutni, hogy a huszonnégyből tizenhárom várost (Duránd, Felka, Igló, Leibicz, Matheócz, Ménhárd, Nagyőr, Poprád, Ruszkin, Szepesbéla, Szepesolaszi, Szepesszombat, Szepesváralja), valamint Podolint, Gnédzát és a lubló uradalmat elzálogosította Lengyelországnak, ezek csak Lengyelország felosztásakor, 1772-ben váltak ismét a Magyar Királyság részévé. (*Magyarország történeti kronológiája. I. kötet.* 245. o.) A szövetségben maradt tizenegy település egységét viszályok sora rombolta, melynek eredményeképp a 15–17. században magánföldesúri kézbe kerültek és jobbágyközösségekké váltak. (ÁCS Z. (1996) 36. o.)

A szépasségi szászok a dualizmus korában

Módszertani megjegyzések

A különböző etnikumok területi kutatásakor nélkülözhetetlen a különböző statisztikai adatok felhasználása. A prestatistikai kor forrásai (például a helység-névtárak) kevésbé használhatóak, mert a különböző nemzetiségek arányát nem, vagy nem eléggé megbízhatóan sorolják fel.

Jelen dolgozatban két népszámlálás településszintű nemzetiségi adatait vizsgáltam: az 1881-est és az 1910-est. A két összeírás között több változás ment végbe: a járásbeosztást radikálisan átszervezték, valamint településeket vontak össze (például Lándzsásótfalu létrejött 1898-ban Szent-András, Miklósfalu, Kis-sócz és Primócz egyesítéséből), Majorka pedig kivált Leibic városából. Az adat-sorok 1910-es közigazgatási határok közé vetítése elengedhetetlen volt az összehasonlíthatóság érdekében.

A két népszámlálás a lakosság anyanyelvét kissé különbözően mérte fel. 1881-ben a jelenlevő polgári népesség anyanyelvét vizsgálták, ezzel szemben 1910-ben a jelenlevő összes (polgári és katonai) népességét. Ezt az eltérést nem vettem figyelembe, hiszen az 1910-ben 1142 fős Szepes megyei jelenlevő katonai népesség a megye lakosságának csak 0,67%-a.

A felmért nemzetiségek köre (magyar, német, tót, oláh, rutén, horvát, szerb) ugyanaz volt, azzal a különbséggel, hogy e két utóbbi etnikumot 1881-ben egy kategóriába (horvát-szerb) sorolták. Változtatásra, az adatok átalakítására e két nemzetiség csekély száma (1910-ben 210 fő, ebből 155 fő Korompán) miatt nem volt szükség.

Az 1881-es népszámlálásban külön oszlopban szerepeltették a beszélni nem tudó népeiséget. Ennek az adatok közé való szerves beillesztése érdekében három út nyílik. Az egyik, hogy a beszélni nem tudó népeiséget a nemzetiségek arányában szétterítjük az etnikumok között. Ekkor feltételezzük azt, hogy a születési arányszámok a különböző nemzetiségek körében hasonlóan alakultak, ami nem volt igaz. Előnye viszont, hogy realisabb képet nyújt az adott anyanyelvűek tényleges számáról. A másik megoldás, hogy a nemzetiségek arányát a beszélni tudó jelenlevő polgári népességből számítjuk ki. Ez a módszer a nemzetiségek tényleges számát azonban (beszélni tudó és nem tudó együttesen) eltorzítja. A harmadik – általam alkalmazott – módszer, figyelmen kívül hagyja a nem beszélő lakosságot. Ez kis torzulásokat okoz mind a nemzetiségi népesség valódi számában, mind arányában. Mindazonáltal nem okoz nagy hibákat. A nem beszélő népesség aránya nem éri el a négy százalékot, így az arányokat is legfeljebb ennyivel módosítja. Az esetleges eltéréseket az elemzéskor figyelembe véve a félreértelmezések elkerülhetőek.

A szepességi németiség területi elhelyezkedése

Szepes vármegyét 1881-ben 172,6 ezer fő lakta. A tótok abszolút többségben voltak, részarányuk 55,6%. A második legnépesebb nemzetiség a németeké, a lakosság 27,9%-át képviselték. Őket követte a 9,4%-nyi rutén, és a 2%-nyi magyar kisebbség. A lakosság közel 4%-a nem beszélt. Az 1910-es adatokkal összehasonlítva a népesség stagnált: a jelenlevő polgári népesség száma 171,7 ezer fő, a je-

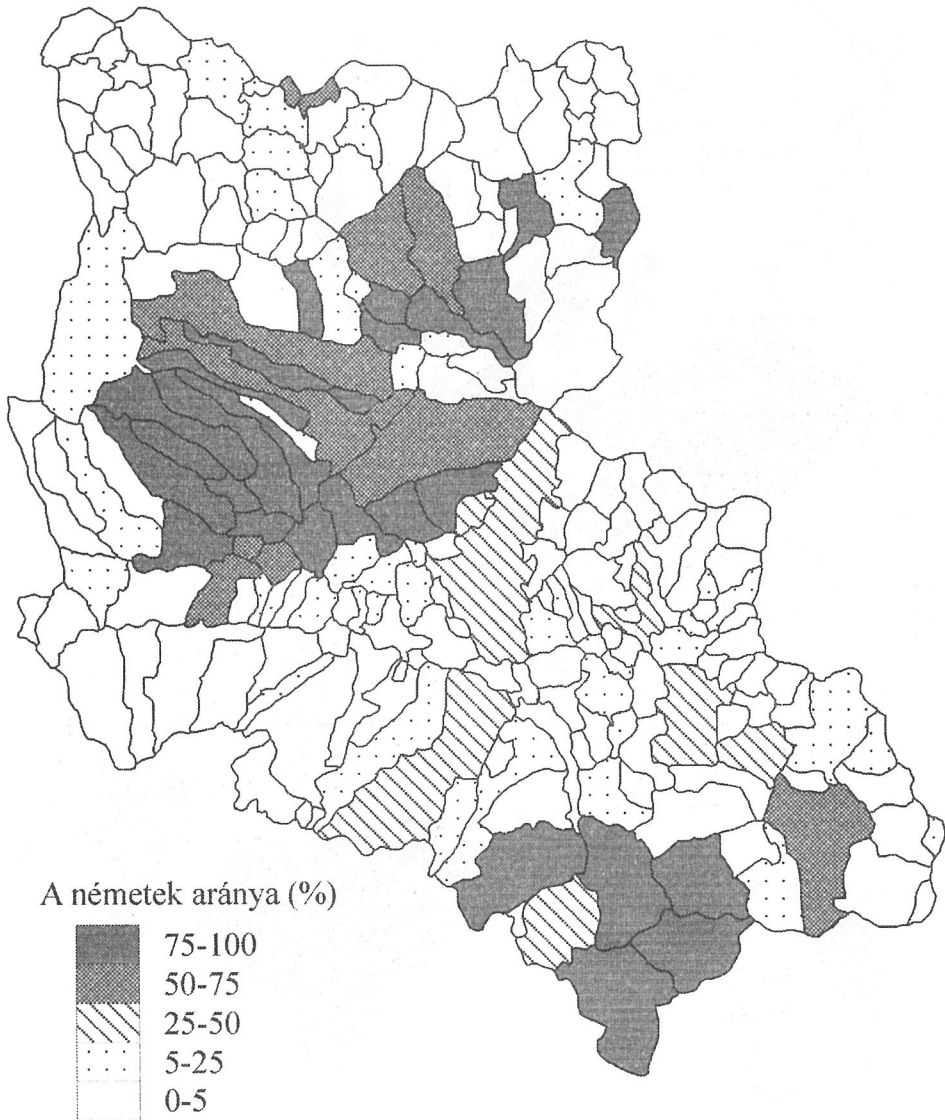
lenlevő összes népesség (melynek az anyanyelv szerinti megoszlását vizsgálták) 172,9 ezer fő. Az egyes nemzetiségek azonban lényeges változásokat mutattak. A németek aránya csökkent a legnagyobb mértékben, több mint öt százalékkal, azaz közel tízezer fővel. A rutének is érzékeny veszteségeket könyvelhettek el: számuk 16 ezerről 12 ezerre esett vissza. A tótok száma nem változott (a növekmény 1% alatti, ami valószínűleg csökkenést jelentett a nem beszélők számának fent említett külön kategóriába sorolása miatt). A magyarok arányának nagy ütemű emelkedése a nemzetiségi politikának, a kedvező természetes szaporodásnak, valamint a többi nemzetiségnél kisebb arányú kivándorlásnak köszönhető (CALIC, Marie-Janine – PAZMANDI, Susanne (1992) 224. o.).

A járási szintet nézve már valamennyivel változatosabb képet kapunk, az egyes nemzetiségek által lakott területek határozottabban elkülönülnek. A városok vezetését elsősorban magyar nemzetiségű hivatalnokréteg láthatta el, így nem meglepő, hogy a magyar kisebbség elsősorban a rendezett tanácsú városokban tömörült, számuk harminc év alatt megötszöröződött. Szembetűnő változáson ment keresztül az 1881-ben 1,2%-nyi magyar által lakott Szepesváraljai járás, ahol a magyarok aránya 1910-ben meghaladta a tizenhét százalékot. A jelenség hátterében egyetlen település, Korompa áll. A településen a 19. század végén erőteljes iparosítás kezdődött, a vas- és acélgyártási vertikum kiépítésével a község (városi rangot csak 1962-ben kapott) jelentősége fokozatosan nőtt. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint az ipari dolgozók harmada, 677 fő volt magyar anyanyelvű.

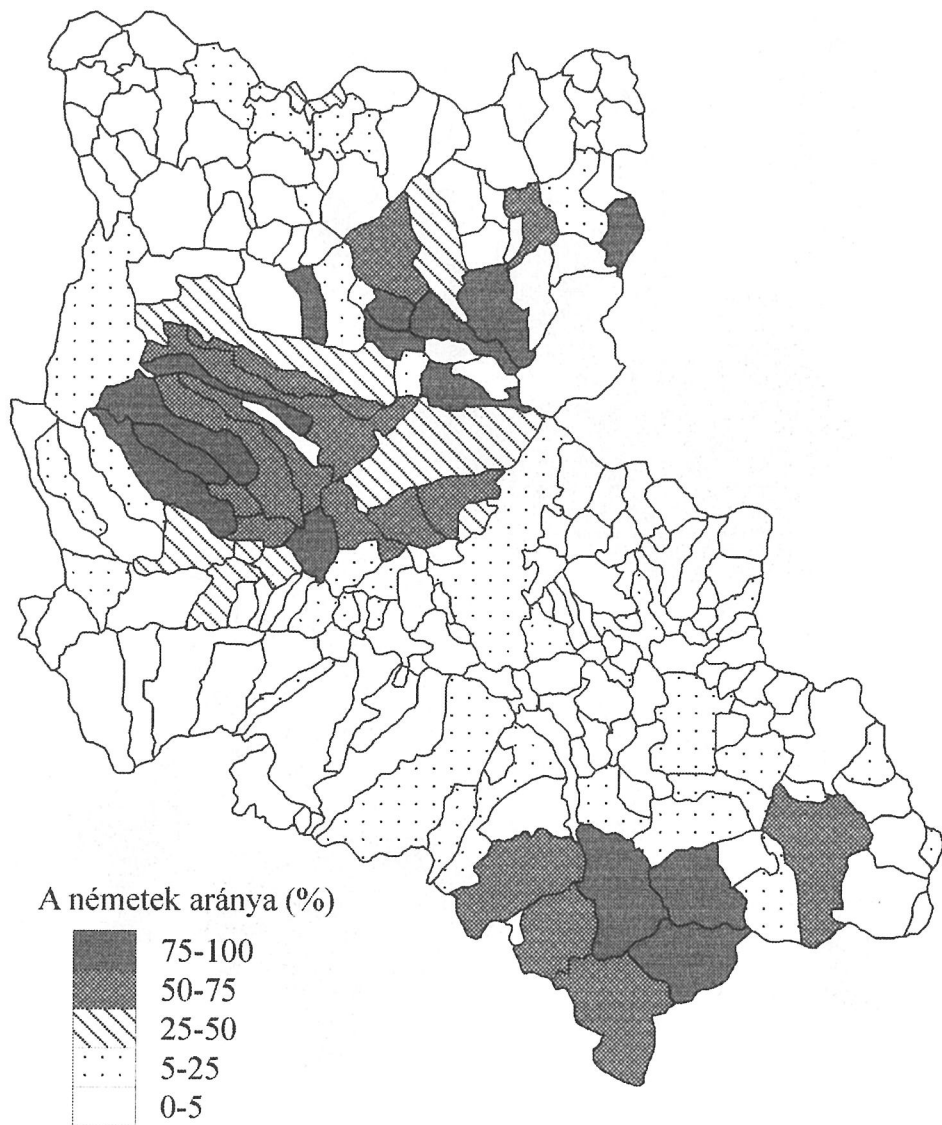
A németiség arányában általános csökkenés figyelhető meg, ami a Szepesváraljai járás kivételével a nemzetiség számának csökkenésével is együtt járt. A legnagyobb visszaesés a rendezett tanácsú városok körében ment végbe: az 1881-ben még relatív többségben levő németek 1910-ben már kisebbségben voltak; a városok lényegében háromnemzetiségűvé váltak (42% tót, 31% német, 24% magyar).

A tótok súlya a vármegyében kis mértékben nőtt. Az általános tendencia alól a Lőcsei és a Szepesváraljai járás volt kivétel. A Szepesváraljai járásban a csökkenés a magyarok számának már említett növekedésével van kapcsolatban. Előbbiben a nagy növekmény a rutén nemzetiség teljeskörű „elszlovákosodásának” köszönhető – az 1881-es 1779 főből 1910-re mindössze 5 „maradt”. Ez a tény is jól mutatja, hogy a rutén és a szlovák etnikumok között nincs éles határ, az átmenet folyamatos. A rutének számának csökkenése és a szlovákokéknak kis mértékű növekedése így feltehetően összhangban volt, és a változások jórészt a nemzetiségváltással magyarázhatóak.

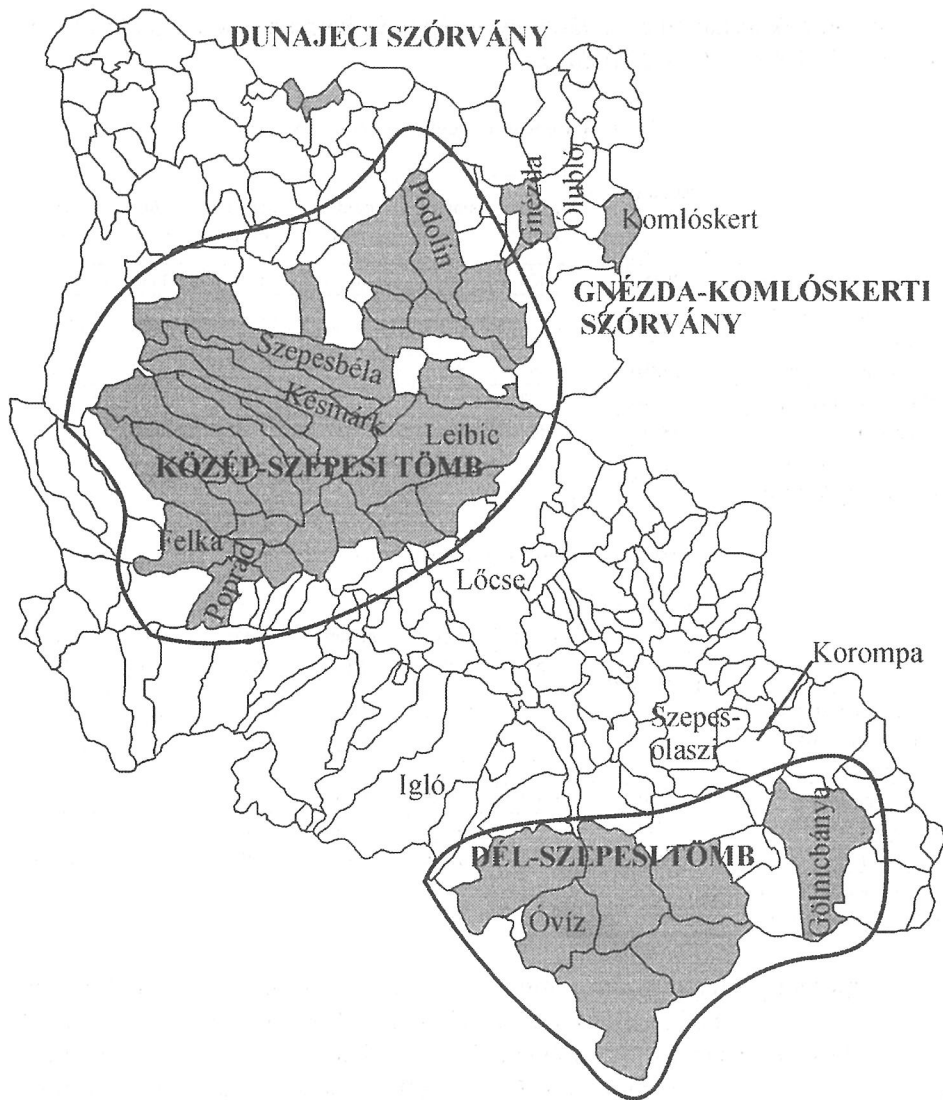
A németek elterjedését legszebben a településszintű adatok mutatják. A két népszámlálás településeiben a németiség arányát térképeztem (1. és 2. ábra), ezután kísérletet tettem német nyelvű tömbök lehatárolására (3. ábra). Az abszolút, vagy relatív többségben németek által lakott települések (és az általuk teljesen

1. ábra: A német anyanyelvűek aránya a jelenlevő polgári népességből Szepes vármegyében (1881)

2. ábra: A német anyanyelvűek aránya a jelenlevő összes népességből Szepes vármegyében (1910)

3. ábra: A Szepes vármegyei németek lakta tömbök
(a tömböket alkotó települések szürkére színezve)

közrezárt falvak) alkotják a tömböket. A lehatárolásnál az 1881-es állapotot vettem figyelembe, az 1910-es állapotokat e keretek között vizsgáltam. Kivételt csak Óvíz települése esetén tettem; ez a falu a két népszámlálás között vált tót többségűből német többségűvé.

A tömbök területén élt a vármegyei népesség harmada, de itt tömörült a né-
metség 77–79%-a (1. és 2. táblázat).

1. táblázat: A szepességi német tömbök 1881-ben

	jelenlevő polgári népesség (fő)	magyar (fő)	magyar (%)	német (fő)	német (%)	tót (fő)	tót (%)
Közép-szepesi tömb	40688	804	2,0%	23903	58,7%	13973	34,3%
Gnézda-komlóskerti szórvány	2295	6	0,3%	1934	84,3%	254	11,1%
Dél-szepesi tömb	14850	551	3,7%	11954	80,5%	1626	10,9%
Dunajeci szórvány	314	3	1,0%	170	54,1%	131	41,7%
Összesen	58147	1364	2,3%	37961	65,3%	15984	27,5%
<i>A tömbök a vármegyei összeg százalékában</i>	33,7%	38,7%	–	78,8%	–	16,6%	–

2. táblázat: A szepességi német tömbök 1910-ben

	jelenlevő összes népesség (fő)	magyar (fő)	magyar (%)	német (fő)	német (%)	tót (fő)	tót (%)
Közép-szepesi tömb	43365	4498	10,4%	18729	43,2%	18552	42,8%
Gnézda-komlóskerti szórvány	1733	49	2,8%	1306	75,4%	313	18,1%
Dél-szepesi tömb	13645	1663	12,2%	9390	68,8%	2218	16,3%
Dunajeci szórvány	290	17	5,9%	97	33,4%	175	60,3%
Összesen	59033	6227	10,5%	29522	50,0%	21258	36,0%
<i>A tömbök a vármegyei összeg százalékában</i>	34,0%	33,3%	–	76,6%	–	21,7%	–

A legnépesebb és legnagyobb tömb a *közép-szepesi* a Poprád völgyében. Mé-
retei ellenére a népesség vegyes: a németek aránya 1881-ben 59%, a többi lakos
szinte teljes egészében tót. A tömbön belül nagyok a különbségek. Megtalálható
itt éppen csak német többségű falu (Podolin 60%, Poprád 64%), szinte kizárólag
németek lakta település (Felsőerdőfalva 95%), valamint Késmárk 92%-ban szlo-
vák nemzetiségű volt jobbágyfaluja, Kísszalók. Késmárkon élt a vármegye leg-
nagyobb német közössége, több mint 3000 fővel. 1910-re a németek száma je-
lentősen visszaesett, 18 ezerre, ami együtt járt a német településterület lassú
visszaszorulásával is: Podolinban és Poprádban a németek már csak a relatív
többséget képviselték. Ennél is nagyobbbat változott a helyzet Felka, Nagyőr, Sze-
pesszombat, Leibicz és Szepesbéla esetében, ahol a tótok abszolút, vagy relatív
többségbe kerültek. A népszámlálási adatsorokból nem állapítható meg egyértel-

műen a visszaszorulás oka. A tömb belsőbb területeire való költözés kizárható (a németek aránya ott is csökkent), ennél valószínűbb a peremeken és a városokban a fokozatos asszimiláció – itt ment végbe a legnagyobb mértékű csökkenés –, a többi nemzetiségnél kedvezőtlenebb korszerkezet miatti elöregedés, valamint a kivándorlás [CALIC, Marie-Janine – PAZMANDI, Susanne (1992) 233. o.].

A tömbhöz lazán kapcsolódik két német múltú település: Gnézda és Komlóskert. Mindkét település Lengyelországnak elzálogosított város volt, 1910-ben már csak falvak. A szórvány német ajkú népessége a két település által közrezárt Óulbló járásszékhely kisebbségével együtt 1881-ben még meghaladta a 2000 főt, a németek aránya a két népszámlálás között csökkent. A szórvány közvetlenül a vármegyehatáron fekszik, de a német településterület nem folytatódik kelet felé, Sáros megye héthársi járásának községeiben.

A második legnépesebb tömb a *dél-szepesi*. A Gnézda-komlóskerti szórvány után itt a legnagyobb a németek aránya. 1881 és 1910 között csökkent a németiség száma. A települések mérete nagyobb, alapvetően ipari funkciójúak. Az egész vármegye területén egyedülálló változás, hogy Óvíz, a 18. századi alapítású bányásztelepülés területén a korábbi cenzuskor a németek még csak a lakosság harmadát adták, harminc évvel később már abszolút többségben voltak. A tömb a közép-szepesitől viszonylagos elszigeteltségben fejlődött, kapcsolata vele az Iglón és Lőcsén átvezető országút révén volt. A német közösség településterületét délről a Gömör-Szepesi-érchegység zárja le, ezért a vizsgálat szomszédos járásokra kiterjesztése nem különösebben indokolt.

A *dunajeci szórvány* német közössége a többitől eltérően keletkezett. A szórvány kialakulása II. Józsefhez köthető, aki 1786-ban württembergi németeket telepített le az alsólehnici kolostor majorságából alakult Ómajorban. (*Magyar Nagylexikon. Tizennegyedik kötet.* 149. o.) A németek aránya a két népszámlálás között több mint 40%-kal csökkent. Nem meglepő a közösség gyors ütemű fogyása, hiszen kis létszámúak (1881-ben 170 fő), a közép-szepesi tömbtől pedig a Szepesi-Magura hegysége választja el; a csoport a saját nemzetiségétől elszigetelten él.

Az 1910-ben rendezett tanácsú városok közül több nem tartozik egyik tömbbe sem a németek alacsony részaránya miatt. A városokban élő szászok gyors ütemben szorulnak vissza a tömbökön kívül eső területen, arányuk Iglón 30-ról 17-re, Lőcsén 33-ról 18-ra, Szepesolasziban 32-ről 18-ra, Szepesváralján 26-ról 23%-ra esett vissza a harminc év alatt. A csekély részarány ellenére Igló és Lőcse a 3–4., illetve a 6–7. legnagyobb számú német közösség lakhelye a két cenzus időpontjában. A képet árnyalja, hogy a magyarság és a szlovákság is ezekbe a városokba tömörül legnagyobb számban. A tótok öt legnépesebb közössége 1910-ben sorrendben a következő volt: Igló (5103 fő), Lőcse (5094), Korompa (2440), Sze-

pesvára (1832), Szepesolasi (1613). Így a németek hiába éltek nagy számban a városokban, nehezebben tudtak érvényesülni ezeken a döntően háromnemzeti-ségű kiváltságolt településeken.

A kutatás folytatásának lehetőségei

A vizsgált időtáv kiterjesztése

A szepességi szászok kutatásának nehézsége többek között abban rejlik, hogy a rendszeres népszámlálások korában már csökkent a számuk, visszaszorulóban voltak. A hanyatlás tendenciái már az 1881-es és 1910-es népszámlálás alapján is körvonalazódnak. A tényleges folyamat megértéséhez azonban szükséges lesz az 1850-es népszámlálás levéltári forrásainak (GYŐRI Róbert 5. o.) feldolgozása. Ugyancsak kívánatos a két világháború közötti csehszlovák népszámlálások tanulmányozása, és a németek kitelepítésének mikéntjének megértéséhez egy második világháború utáni census értékelése.

Új mutatók és módszerek

A vizsgálatba bevonhatóak új (például demográfiai, gazdasági) népszámlálási adatok, mellyel alátámasztható lenne a feltételezés, miszerint a németek által lakott területek fejlettebbek, a modernizációban előrehaladottabbak voltak a tótok által benépesítetteknél. A tömbök pontosabb lehatárolásánál a szomszédügyi mutató alkalmazása hozhat az eddigiektől kissé eltérő eredményeket.

Egyéb források

A népszámlálási adatok segítségével számokkal is kifejezhetőek a különböző folyamatok. Használatuk azonban nem lehet kizárólagos. A szepességi szászok mélyebb elemzéséhez több helytörténeti forrás feldolgozására lesz szükség.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.

LELKES György (szerk.): *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Balassi Kiadó, Budapest, 1992.

- Történeti Összehasonlító Helységnévtár 1773–1913. A történeti Magyarország északi és észak-keleti megyéi.* Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest, 1998.
- A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898–1913).* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1997.
- A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914.* Talma Kiadó, Pécs, 2001.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁCS Zoltán (1996): *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 23–27., 33–39. o.
- HAJNÓCI R. József (1931): *A Szepesi bányavárosok története.* Szepesi Szövetség, Budapest.
- GYŐRI Róbert: *Hazai történeti adatforrások.* (Kézirat, megjelenés alatt).
- Magyarország történeti kronológiája. I. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Magyar Nagylexikon.* Akadémiai Kiadó – Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.
- CALIC, Marie-Janine – PAZMANDI, Susanne (1992): *Migration, Urbanisierung und Assimilation in der Vojvodina und der Slowakei im Vergleich (1880–1938).* In: SEEWANN, Gerhard (szerk.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa.* R. Oldenbourg Verlag, München, 211–235. o.